

TERMINOLOGIA ROMÂNEASCĂ DE ORIGINE LATINĂ A UNELTELOR AGRICOLE DIN BANATUL ROMAN

Dacian Rancu

Valoarea investigației științifice în ceea ce privește subiectul de față are un caracter interdisciplinar, ea fiind reclamată de numeroase domenii ale vieții economice și sociale cu care se mixează. Polivalența cercetării istorice în domeniul agrar impune de la sine o cunoaștere a limbajului, cu definirea lingvistică, etimologică într-un teritoriu cum este cel al României unde în cadrul provinciilor istorice sunt vehiculate noțiuni și termeni diferiți în ceea ce privește atât inventarul agricol cât și ce definesc caracterul ocupațional și de proprietate asupra pământului.

Înainte de a ne ocupa de terminologia lingvistică a uneltelor agricole din lexicul românesc, considerăm că este necesar să ne oprim asupra a trei noțiuni care stau la baza cercetării istorice agrare. Aceste trei noțiuni de o mare frecvență în limbajul curent sunt: *agrар*, *agricol*, *rural*.

Cuvântul *agrар* își are izvorul în latinescul *agrarius*, din familia lui *ager* – *câmp*. Sensurile care se dau acestei noțiuni sunt diferite, admițându-se că ea exprimă ceva care are legătură cu pământul. Făcând parte din aceeași familie de cuvinte *arul* este o unitate de măsură agrară, sau care privește proprietatea pământului, proprietatea funciară sau probleme economice, juridice legate de această proprietate.

Uneori noțiunea *agrар* este echivalentă cu cea de *rural* așa cum alteori se stabilește o legătură între *agrар* și *agricol*.

Cuvântul *agricol* își are originea tot în limba latină: *agricola* care derivă din asocierea lui *ager* – *câmp* cu *colere* – a cultiva, adjectiv ce face referire la ceva ce ține de agricultură sau este folosit în agricultură.

Și cuvântul *rural* provine din latinul *rus* care înseamnă loc de arat, locuință la țară, țară, ogor vezi: „*paterna rura bobus exercit suis*” – *lucrează ogoarele părintești cu boii săi, sau „cum in sua rura venerunt”* – *când au venit la proprietățile lor de la țară*.

În domeniul inventarului agricol supraviețuirile geto-dacice se surprind în agricultura românească. O mare parte din uneltelile agricole sunt de origine dacică și romană, tipologia acestora fiind transmise prin această filieră până la început de secol XX.

În provincia Dacia, romanii au continuat, extins și perfecționat, cu mijloace și unelte mai eficace întregul sistem agricol. Coloniștii romani au adus și au difuzat un inventar agricol de tip provincial roman, bogat și variat accesibil celor mai diverse medii ale populației din Dacia.

Teritoriul la care ne vom referi, denumit *Banatul roman*, determinat istoric și geografic, este cel descris de marele învățat B. P. Hasdeu, adică „teritoriul cuprins între Murăș la nord, Dunăre la sud, Tisa la occident, iar la orient râul la Cerna și o ramură de Carpați întinsă în sus până la întâlnirea cu Murășul...”¹. Așadar, raportat la actuala situație, provincia Banatului este cea care este alcătuită din județele Caraș-Severin și Timiș, cărora le adăugăm o zonă limitrofă cu Țara Hațegului, o alta spre județul Mehedinți și o parte a Banatului Sârbesc (Provincia Voivodina). Acest spațiu geografic a fost intens romanizat.

Dezvoltarea sa ulterioară va conferi Banatului particularități istorice, etnografice și lingvistice, care vor atrage atenția cercetătorilor prin două trăsături distincte sesizate și amplu analizate de B.P. Hasdeu: a) individualitatea dialectală; b.) individualitatea teritorială².

Aceste două coordonate le vom avea în vedere în analiza terminologiei agricole cu referire la uneltele agricole, înțelegând prin agricultură nu numai agricultura propriu-zisă, ci și grădinăritul, pomăritul, viticultura, ghidându-ne după cercetarea dialectală întreprinsă de ALR S.N., vol. I.³

Agricultura constituie o ocupație de bază străveche a poporului român, preocupare pe care au avut atât autohtonii, cât și romanii cuceritori.

Datele istorice (arheologice), precum și cele etnografice⁴, cărora li se adaugă cercetările lingvistice⁵, toate aduc mărturie că pe teritoriul Banatului agricultura a fost practică fără întreruperi, începând cu perioada preromană, apoi cu mici hiatusuri, continuând în epocile următoare, până în zilele noastre.

Împreună cu păstoritul, agricultura a constituit condiția vitală care a asigurat permanența elementului uman pe aceste locuri.

Cât despre problemele de limbă, de spectrul vocabularului vorbit de locuitorii Banatului, trebuie să remarcăm întâi faptul că, potrivit principiului „Worts und Sachsens” (= „Cuvinte și lucruri”), limba reflectă etapele vechi și cele următoare în procesul menținerii unei agriculturi fără de care viața nu era posibilă.

Trebuie să mai remarcăm un aspect care a fost speculat de unii istorici străini care considerau că după cucerirea Daciei, populațiile de aici au practicat un păstorit de tip nomad, ceea ce susținea părerea eronată a unei locuiri nepermanente. În această privință, adevărul este că s-a practicat un păstorit conjugat cu agricultura, iar păstoritul s-a bazat pe mișcări pendulatorii de mică amplitudine⁶.

Cercetătorii, fie istorici, fie etnografi sau lingviști au dovedit că terminologia agricolă de bază a poporului român este latină. În această privință, Banatul conserva-

tor prin excelență, aflându-se, conform principiului ariilor laterale, în poziție marginală față de dialectul dacoromân a conservat latinescul *ager*, *agrum* în cuvântul *agru* „pământ cultivat; ogor, țarină, menționat de Anonimus Caransebiensis și cuprins în inventarul lexical al subdialectului bănățean⁷.

Pe de altă parte, agricultura presupune dezvoltarea ei treptată, pe măsură ce populația creștea, ceea ce nu era posibil decât prin defrișări continue pentru a reda teritoriile ocupate de păduri pășunatului și agriculturii. Lat. *runcus* s-a păstrat în termenul românesc *runc* „loc într-o pădure unde copacii au fost tăiați”, precum și în verbul *a runcui* „a defrișa” (DLR, s.v.). De altfel, latina avea cuvântul *runco*, cu două sensuri, derivate dintr-o temă comună: 1. „a plivi” și 2. „săpăligă de plivit” (DLtR, 1077). Runcuitului i se adaugă termenii curătură, săcătură și răzătură, toate trei de origine latină, prezente, de asemenea, în toponimie, ca și *runc*.

Toponimia, această „arhivă nescrisă” a istoriei, a păstrat termenul fixat în toponimie, pe care îl găsim și în Banat: *Runcu* (Glimboca, Ilova, Peștere, Turnu Ruieni), *Runcurelu* (Glimboca), *Runci* (Moldova Nouă), *Runcu Strâmbei* (Glimboca)⁸. Ulterior, o dată cu venirea slavilor, acestui termen i s-a adăugat cuvântul slav *laz*, care a marcat și el toponima, alături de *runc*.

Pe de altă parte, faptul că s-au păstrat denumiri latine ale unor cereale este, de asemenea, grăitor: cf. *grâu* < lat. *granum*; *orz* < lat. *hordeum*, *secară* < lat. *secale*.

A ara este puternic reprezentat în latină prin *aratio*, *-onis* „arătură”; *aratiuncula* „ogor mic”, *arator*, *-oris* „cel care ară, țaran, agricultor”, *aratro* „a ara din nou”, *aratum*, *-i* „plug”, cuvânt care mai este folosit în prezent în Munții Apuseni⁹. Lui *a ara* i se adaugă alte cuvinte ca *a cerne*, *a secera*, *furcă*, *sapă* etc.

Ne vom opri numai asupra uneltelor agricole. În acest scop nu vom avea în vedere doar unealta propriu-zisă, ci și elementele ei componente, căci numai astfel putem alcătui un spectru terminologic complet și real.

Aratrul reprezintă forma cea mai veche a principalului instrument agricol românesc folosit la prelucrarea pământului în vederea cultivării plantelor cerialiere. În privința terminologiei plugului primitiv folosit pe teritoriul României, textele antice nu menționează numele acestui instrument agricol.

Lucrările privitoare la etimologia cuvintelor din vocabularul limbii române derivă cuvintele „*aratra*” și „*arariță*” din latinescul *aro*, *arare*, ultimul căpătând pe parcursul timpului un sufix slav (ne spune B.P. Hasdeu în a sa *Etimologicum Magnum Romaniae*, II, p. 1442, 1404, 1473). Referindu-se la aratru, P.Alexandrescu consemna „plugul pe un picior sau fără role, numit și plug simplu sau aratru, se compune mai din aceleași părți ca și plugul țării”. Iar Al. Bocănețu ține să precizeze „doar aromâni mai păstrează termenul de aratru”¹⁰.

1. *Plug* este de origine slavă, dar slavii l-au împrumutat, la rândul lor de la popoarele germanice. *Coarnele plugului* (sg. *Cornul plugului*), parte componentă

de bază, folosește un cuvânt de origine latină, polisemantic, cu o pleoră bogată de sururi; cf. *cornu* (DLtR). *Fierul lung*, (termen compus, în care amândouă cuvintele sunt de origine latină, poartă și alte denumiri, după cum se poate vedea din ALR S.N. Vol. I, h. 19, de unde se desprinde că denumirea cvasigenerală este cea de *fierul lung*, cu variantele fonetice *hier*, *cer*, *ser*); s-a mai răspuns și cu termenul *cuțit*, dar majoritatea localităților se află în estul României; în Banat, peste tot s-a înregistrat *fieru (al) lung*.

Pentru piesa cunoscută îndeobște sub denumirea de *plaz* „piesă de sprijin a plugului cu brăzdar, așezată în partea superioară a trupeței și care servește la stabilitatea plugului în timpul aratului” (DLR, s.v.) poartă, ca și *plaz*, denumiri slave (*nadă*, *trupiță*, *saină*, variantă a lui *sanie*); doar în pct. 36 (Ghilad) s-a indicat, alături de *nadă*, și *custură*, cuvânt pe care unii lingviști îl socotesc slav, dar Laurian și Massimu, H. Tiktin, precum și Sextil Pușcariu consideră cuvântul ca derivat al lui *cotitus*, -um, care a dat în românește *cuțit* (apud DA, s.v. *custură*); v. ALR S.N., h. 22.

Pentru piesa cu ajutorul căreia se ridică plazul, în Banat se folosește cuvântul *călcâi* (*călcân*), provenit din lat. *calcaneum*.

Puntea dintre coarnele plugului (cf. ALR S.N., h. 23) este astfel numită în Banat: *cruciță*, diminutiv de la *cruce* (lat. *crux*, -icis), în pct. 53 (Pecica), *fierul care ține coarnele* (pct. 76 – Chizătău); *legătură și scânduriță* (pct. 36 – Ghilad), ambele cuvinte de origine latină; *mâna coarnelor* (pct. 29 – Secășeni), ambele cuvinte de origine latină; *chingă* (pct. 2 – Pecinișca și 836, peste munte, la Peștișani), cuvânt provenit din lat. *clinga*, rezultat prin metateză din *ciug(u)la* (DA, s.v. *chingă*).

Bârsă se numește „bucata de fier sau de lemn care leagă între ele brăzdarul, cormana și plazul plugului” (v. ALR S.N., h. 21) se numește în pct. 47 (Vâlcani) și 27 (Glimboca) *bârța plugului*; e adevărat că etimologia acestui cuvânt nu se cunoaște sigur, dar e demn de menționat existența lui în alb. *Verz* (cf. DEX).

Pentru *otic* „lopățica cu care se curăță de pământ brăzdarul plugului și cormana plugului” (DA) se spune în pct. 27 (Glimboca) *răzuș*, cuvânt derivat din vb. *a rade* (< lat. *radere*).

Pentru *inele* (la cărcea de fier) ALR S.N. (h. 25) a înregistrat în pct. 36 (Ghilad) cuvântul compus *ochiul al mare*, ai cărui membri sunt de origine latină.

Înainte de a continua analiza altor cuvinte din terminologia agricolă, se cuvine să facem o precizare, redând părerea lingviștilor cu privire la terminologia slavă din acest domeniu. „Dintre toate popoarele conlocuitoare – slavii au exercitat asupra noastră cea mai masivă și mai îndelungată influență. Vocabularul nostru e atât de împănât de împrumuturi slave, încât din pricina lor, limba română se deosebește mult de celelalte limbi neolatine”¹¹. Dar acesta continuă arătând ce consecințe a avut această influență: „nu înseamnă că românii au învățat de la slavi să lucreze cu instrumentele denumite de acești termeni, căci dacă strămoșii noștri ar fi încetat în vreo epocă să are, să cearnă

etc., nu s-ar fi păstrat nici verbele respective”¹². Tot astfel dacă alături de furca latină, avem grebla slavă, desigur că nu de la slavi am învățat să strângem fânul cu cele două unelte străvechi făcute din lemn”¹³.

Am menționat că acțiunea premergătoare cultivării propriu-zise a pământului, defrișarea a ținut un loc de seamă.

Cuvântul *sapă* este cuvânt latin (cf. *sappa*). Este impresionant numărul de derivați pe care limba română i-a creat din acest cuvânt străvechi moștenit din latină: *săpălie*, *săpăligă*, *săpălugă*, *săpelă*, *săpiță*, *săpoaică*, *săpucă*, *săpuliță*, *săpușoară*, *săpuță* (cf. DLR, s.v. *săpăligă*). *Sapa*, ca unealtă agricolă, are diverse întrebuițări și forme, precum și destinații care a făcut ca unealta să se diversifice. De atfel, această diversificare se observă și în limba latină. . .

Săpăliga este un derivat din *sapă*, cu suf. *-igă* și are următoarele semnificații: 1. „Sapă mică; asemănătoare cu o sapă, cu lamă mai mică, oblongă, având adesea la partea opusă lamei unul sau mai mulți colți, folosit în lucrări de grădinărie și legumicultură” (DLR, s.v. Termenul este evidențiat de ALR S.N. pe h. 28, care ne prezintă următoarea situație în pct. 47 (Vălcani) – *săpelică*, *săpeliği*; în pct. 36 (Ghilad) s-a răspuns cu: „săpe d-ale mici dă săpăm”; în 29 (Secășeni) – „sapă de săpat la ceapă”; în pct.76 (Chizătău) – *săpoň*, cu pl. *săpoaňe*, cu precizarea suplimentară: „de săpat la ceapă”; în pct. 27 (Glimboca) – *săpelă*, cu pl. *săpele*; iar în pct. 2 (Pecinișca) s-a folosit alt derivat – *săpuță*. La Călnic, lângă Reșița, în ancheta întreprinsă de Vasile C. Ioniță s-a înregistrat *sapă*, cu precizarea că *săpăligă* se spune la „aia mare de scoți buciumi”, deci folosindu-se la defrișat.¹⁴

Dacă pentru noțiunea de *grapă* și *boroană* se folosesc în Banat ambii termeni, nefăcându-se adesea distincție între *grapa* modernă și *boroana* (de mărăcini). De exemplu, în pct. 27 (Glimboca) s-a precizat: „pentru a grăpa, legăm spini de boroană” (cf. ALR S.N., h. 38); tot *grapă de spini* s-a spus și în pct. 36 (Ghilad), astfel, unui termen vechi slav (*grapă*) adăugându-se lat. *spin* (cf. *spinus*); la Chizătău s-a făcut precizarea că există „grapă de lemn și grapă de spini”. Pentru „colții (de boroană)” în Banat, în afară de *colți*, termen de origine slavă, se folosesc termenii *dinte* și *cui* (*cun*), ambii de origine latină: *cuie*, pl. (Pct. 2 – Pecinișca); *dinți de grapă* (pct. 29 – Secășeni); *cuie*, dar și în varianta arhaică *cuie*, care păstrează mai bine etimonul latin (*cuneus*), în pct. 27 – Glimboca; *dinți* (în varianta *ghinți*, în pct. 76 – Chizătău).

Coasă este un cuvânt de origine slavă (cf. *kosa*). Demn de reținut că obiectul asupra căruia se acționează și rezultatul obținut sunt de origine latină: cf. *iarbă* (< lat. *herba*), respectiv *fân* (< lat. *fenum*). În același timp, părțile componente prezintă următoarea situație: *gura coasei* (ALR S.N., h. 49) e numită astfel la Secășeni, Pecinișca, Glimboca, deci cu termenul lat. *gură* (cf. *gula*); la Ghilad și Chizătău se folosește derivatul *tăiș* de la *a tăia* (cf. lat. *taliare*). Pentru *măseaua coasei* (ALR

S.N., h.50), la Vălcani: *măsauă* (cf. lat. *maxilla*); la Ghilad: *măsaua dă la coasă*; și tot *măsa*, la Glimboca; la Chizătău; *amnar* (cf. lat. *manualis*). Pentru întrebarea pusă de anchetatorii ALR S.N. (h. 52), cu privire la „cârlig (la coasă)”, la Pecinișca s-a răspuns cu un termen *scăluș*, derivat din *căluș*, acesta având ca temă cuvântul *cal*. Acesta este definit astfel: „Băț ca o jumătate de arc, legat la capătul codorăștii la coasă, când se cosește cereale”. În ancheta întreprinsă la Călnic – Reșița s-au înregistrat termenii *picioruș* și *piciorușu al mic*, ambii derivați pe terenul limbii române din *picior*, cuvânt de origine latină (cf. *petiolus*).

Pentru „butucul nicovalei (de bătut coasa)”, la Secășeni s-a înregistrat *lemnul lu coasă* (cf. *lemn*, de origine latină – *lignus*); *lemnul nicovelei* – la Glimboca; *buciume*, la Vălcani și Chizătău (cf. lat. *bucina*).

Se știe că *furcă* este un cuvânt de origine latină (cf. *furca* „furcă cu două coarne”; *furcilla* „furcă mică” (DLtR, 509). Cuvântul s-a păstrat, deci, întocmai în limba română. Astfel se spune în tot Banatul. Din *furcă* s-a creat cu ajutorul suf. *-oñ*, tot de origine latină; cf. *-oneus*, termenul *furcoñ*, folosit la Pecinișca, Secășeni; la Ghilad îi spune *furcă cu două coarne cu dârjala* (= coada) *lungă*; la Vălcani se folosește termenul desuffixat – *furcă*.

Mașinii făcute din scânduri, cu site și aripi, care se învârte cu mâna ca să se vânture grâul, i se spune cu un cuvânt românesc, derivat din *a vântura*, acesta, la rândul său, un derivat al lui *vânt*, cuvânt latin (cf. *ventus*), respectiv *vânturătoare* (ALR S.N., h. 82); *vânturătoare* se spune la Pecinișca, dar *moară de vânturat*, la Secășeni și Glimboca (cf. *moară* – *mola*).

Plugul mic, cu cormane, întrebuițat la prașitul porumbului, se numește *rariță*. Această denumire, chiar dacă a fost influențată de cuvântul *rar* (lat. *rarus*, *-a*, *-um*) este de origine bulgară (cf. DLR, s.v.); de altfel, nici nu se folosește în Banat (v. ALR S.N., h. 99).

Alături de cuvintele *a ara*, *a semăna*, *a se coace* (despre cereale), toate de origine latină, se găsește și *a secera* „a tăia grâul, orzul etc.” provenit din lat. *sicilare*. *Seceratul* se face cu *secera*, de asemenea, cuvânt latin (cf. *sicilis*). Din *seceră* și *a secera* s-au format derivații *secerat*, *seceriș*, *seceraș* sinonim cu *secerător*, *seceriște* „miriște”, diminutivul *seceruică* (cf. DLR, s.v.).

Viticultura este o îndeletnicire veche a românilor, dovadă terminologia din domeniul viticulturii. Cuvântul *vie* „plantație de viță-de-vie” provine din lat. *vinea*, păstrat în Banat în forma *viñe*, mai aproape de etimon. Pentru ceea ce se numește *cosor* (de tăiat via), în Banat se folosește cuvântul *cuțit* (de tăiat via). Numele recipientelor pentru must și vin sunt, în parte, de origine latină: *vas*, termen răspândit pe întreg teritoriul Banatului (cf. lat. *vasum*), termen folosit pentru diferențiere, în diverse sintagme: *vas d-al mare*, *vas d-al mic*, *vas dă răchie*, *vas pântru vin* etc.

Ca și în alte domenii, se observă că în timp ce au pătruns termeni străini (de regulă slavi) și în cultivarea cânepii, se folosește peste tot termenul de origine slavă *meliță*, dar se spune principalului obiect, cel care grupează în jurul său pe ceilalți, *cânepă* cf. lat. *canapa*, variantă a lui *cannabis* (DA).

NOTE

¹ *Etymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbii istorice și populare a românilor*. București, vol. III, p. 515 ș.u.

² *Ibidem*.

³ *Atlasul lingvistic român*, vol. I, 1956.

⁴ R. Vuia, *Studii de etnografie și folclor*, I, București, 1975, p. 76 ș.u.; I. Vlăduțiu, *Etnografia românească*, București, 1973, p. 193-249; V. Butură, *Străvechi mărturii de civilizație românească*, București, 1978, p. 130-185; S. Mehedinți, *Caracterizarea etnografică a unui popor prin munca și uneltele sale*, București, 1920, p. 43 și *Coordonate etnografice. Civilizația și cultura*, București, 1930, p. 21.

⁵ Al. Rosetti, *Istoria limbii române de la origini până în secolul al XVII-lea*, București, 1968, p. 528 ș.u.; G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, passim; *Istoria limbii române*, vol. I, București 1965; vol. II, 1969, lexicul; S. Pușcariu, *Limba română I, Privire generală*, București, 1976, capitolele *Pământul și Vecinii*.

⁶ N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980, p. 206.

⁷ V. Ioniță, *Dicționarul subdialectului bănățean*, vol. I, Timișoara, 1985, p. 140.

⁸ V. Ioniță, *Nume de locuri în Banat*, Timișoara, 1982, passim.

⁹ I. Vlăduțiu, *op. cit.*, p. 156.

¹⁰ C. Tătulea, *Contribuții la cunoașterea tipologiei, evoluției și răspândirii brăzdarelor romane în Dacia, în Oltenia*, 4, 1982, p. 47 ș.u., cu bibliografia de referință.

¹¹ S. Pușcariu, *op. cit.*, p. 273.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ V. Ioniță, *Monografia localității Călnic, Reșița, 1997, Glosar*.

Sigle:

ALR S.N. – *Atlasul lingvistic român*.

DA – *Dicționarul limbii române*, tomul I-II, 1913, 1948.

DLR – *Dicționarul limbii române*, Seria nouă, 1965.

DLtR – *Dicționar latin-român*, București, 1983.

DEX – *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 1975.

LA TERMINOLOGIE ROUMAINE D'ORIGINE LATINE DES OUTILLES AGRICOLES DU BANAT ROMAN

Le Banat, espace géographique intense romanisé, dans son développement ultérieur, a connu des particularités historiques, ethnographiques et linguistiques qui attirent l'attention des chercheurs par deux traces distinctes: l'individualité dialectale et l'individualité territoriale, étudiées et analysées par B.P. Hasdeu.

Ces deux coordonnées, nous les aurons vues dans l'analyse de la terminologie agricole avec des références autour des outils agricoles, comprenant par agriculture aussi le jardinage, la culture des arbres fruitiers, la viticulture, poursuivant la recherche dialectale entreprise par ALR S.N., vol. I.